

Magdalena BARANOWSKA
Uniwersytet Łódzki

KONCEPCJA MIASTA IDEALNEGO W DOBIE ERY INDUSTRIALNEJ – NA PRZYKŁADZIE OSIEDLA PRZEMYSŁOWEGO NEW LANARK

Wiek XVII otworzył nową kartę w dziejach ludzkości. Zapoczątkował czas przemian na wszystkich możliwych płaszczyznach: przemian społecznych, ekonomicznych, politycznych, naukowych, których pionierem stała się Wielka Brytania. Gwałtowna industrializacja spowodowała rozwój rynków zewnętrznych, komunikacji, przemiany w rolnictwie. Wpłynęła na mechanizację produkcji, specjalizację, postęp w dziedzinie nauki. W XVIII w. począł się kształtować kapitalizm przemysłowy, charakteryzujący się maszynową produkcją fabryczną. Wzrastające zapotrzebowanie na tekstylia wpłynęło na wykorzystanie nowych źródeł energii. Oprócz maszyny parowej pojawiły się nowe wynalazki związane m.in. z przędzeniem i tkaniem (nowoczesne czółenka, maszyny przędzalnicze), ale także nowe rozwiązania i osiągnięcia inżynierskie (kolorowy druk, maszynowa obróbka metalu). Mnożyły się próby w dziedzinie medycyny, komunikacji. Era industrialna zmieniła całą dotychczasową rzeczywistość.

Zmiany nie ominęły również sfery społecznej. Zniknęło tradycyjne społeczeństwo rolnicze, zastąpiono je nowym, postępowym, czyli przemysłowym. Ukształtowały się nowe klasy społeczne – wielkoprzemysłowy proletariatus i właściciele środków produkcji. Wzrastającej liczbie ludności towarzyszyła przyspieszona urbanizacja. Dynamicznie rozwijały się nowe miasta i ośrodki przemysłowe, jak Manchester, Birmingham, Liverpool. Rozwój przemysłu stał się zatem nową determinantą miastotwórczą. Jednak urbanizacja, po części związana z migracją ludności ze wsi do miast, niosła ze sobą również wiele negatywnych skutków. Prowadziła do depopulacji obszarów wiej-

skich, pozbawiając je siły roboczej. Z kolei przeludnione miasta przemysłowe borykały się z głodem, chorobami, przestępczością, deficytem mieszkań i wody, obniżeniem jakości życia oraz degradacją środowiska. Te problemy stały się podłożem wielu reform zorientowanych głównie na poprawę warunków bytowych klasy robotniczej. Oprócz działań mających na celu podniesienie standardów higieniczno-zdrowotnych, pojawiły się również koncepcje społeczno-urbanistyczne prezentujące synergiczne połączenie form miejskich i życia społecznego. Dotychczasowe projekty miast idealnych w okresie rewolucji przemysłowej XVII i XVIII w. zostały przekształcone w ideę miasta utopijnego¹. Na tle narastających dysproporcji materialnych, domagających się swych praw ruchów robotniczych, wybuchających strajków i poczucia niesprawiedliwości począł się formować socjalizm utopijny. Odwoływał się on do myśli filozofów poprzednich epok, m.in. Thomasa Moore'a, Thomasso Campanelli. Idee równości i wspólnoty zdobyły najwięcej popularności w okresie rewolucji francuskiej (1789–1799), zwłaszcza poprzez działalność Henriego de Saint-Simon i Charlesa Fouriera. W Wielkiej Brytanii prekursorem powyższych idei był Robert Owen (1771–1858). Rozpowszechnił on hasła wyzwolenia społecznego poprzez stworzenie warunków bytowych klasie pracującej. Propagował wspólnotową wizję społeczeństwa, uwypuklenie postulatu równości społecznej oraz demokratyzm. Głośno krytykował kapitalizm, rozwarstwienie klasowe, brak ustawodawstwa socjalnego i obniżający się wiek zatrudnienia. Snuł wizję świata sprawiedliwego bez wyzysku ze strony klas

¹ Termin miasta utopijnego wywodzi się od utopii Charlesa Fouriera, niemniej jednak geneza utopii miejskich, zakładających wyidealizowany model struktury społeczno-polityczno-gospodarczej, sięga starożytności i jest nieodłącznie powiązana z istotą miasta idealnego, jako synonimu idealnego społeczeństwa i jedyne miejsce, w którym mogło się ono wykształcić. Od stuleci dobrze zaprojektowane miasto miało być wyrazem racjonalności człowieka, stąd też przemyślenia dotyczące jego formy i struktury nierzadko rozwijały się równoległe do społeczno-politycznych utopii.

W literaturze angielskiej pojęcie miasta utopijnego niejednokrotnie jest używane zamiennie z terminem miasta idealnego. W Polsce jednak utopia utożsamiana jest na ogół z ideą niemożliwą do zrealizowania, mrzonką, bądź miejscem stworzonym jedynie w wyobraźni (Kopaliński 2000), co często wpływa na swoisty dystans badaczy wobec tak ulotnego przedmiotu badań. Należy jednak mieć świadomość, że wiele projektów utopii miejskich doczekało się realizacji. W najpełniejszej formie rozwijały się one w renesansie. Z upływem lat ulegały licznym przemianom – zmieniały się ich cele oraz twórcy. Jednak nieustannie wpisane jest w nie założenie o względnie ponadczasowej słuszności danej wizji organizacji życia społecznego.

uprzywilejowanych. Krytykował system fabryczny, szczególnie wykorzystywanie do prac dzieci. Domagał się ich wychowywania i edukacji.

Owen sam wywodził się z klasy robotniczej. Urodził się w Newtown, w Walii. Jako nastolatek wyjechał do Manchesteru, gdzie przez lata pracował w przemyśle tekstylnym. Dzięki swej konsekwencji zdobył wykształcenie i w niedługim czasie objął kierownictwo przędzalni Drinkwatera, zatrudniającej 500 ludzi. Manchester w tym czasie doświadczał gwałtownych przemian przemysłowo-handlowych, które zapoczątkowały całościową transformację dotychczasowej społeczno-gospodarczej struktury Wielkiej Brytanii końca XVIII w. Wiązało się to z szybkim rozwojem przemysłu tekstylnego, powstawaniem nowych zakładów oraz znacznym wzrostem liczby ludności w mieście i sąsiednich miasteczkach. Pobyt w Manchesterze był dla Owena sprawdzianem jego umiejętności. W 1790 r., już jako doświadczony przedsiębiorca bawełniany, Owen opuścił Manchester. W 1799 r. jako jeden z udziałowców nabył słynne zakłady New Lanark – największe i najlepiej wyposażone przędzalnie w Szkocji, zatrudniające ok. 2000 pracowników (Owen 1972).

Przedsiębiorstwo w New Lanark założone zostało przez Davida Dale'a i Richarda Arkwrighta² w 1782 r. Położone w południowym Lanarkshire (45 km od Glasgow), w dolinie rzeki Clyde (rys.1), było idealnym miejscem do lokalizacji przemysłu. O jego atrakcyjności świadczyła obfitość siły wodnej rzeki Clyde i jej dopływów, liczne wodospady i spiętrzenia oraz dogodne położenie w sąsiedztwie ważnego szlaku komunikacyjnego ze Szkocji do Anglii.

Owen dostrzegając możliwości New Lanark, postanowił przekształcić je we wzorcowe przedsiębiorstwo. Jednym z najważniejszych problemów, z jakimi miał sobie poradzić, był brak siły roboczej wynikający z dobrze rozwiniętego rolnictwa, które było głównym działem zatrudnienia ludności Lankashire, ale także panującej niechęci do pracy w fabrykach. Owen zmuszony był zatem, podobnie jak jego poprzednik, do sprowadzania siły roboczej z odległych obszarów Highlands (angielska nazwa górzystego regionu w Szkocji, obejmującego Góry Kaledońskie i Grampiany).

Zróznicowane pochodzenie robotników New Lanark przekładało się

² Po dwóch latach funkcjonowania przedsiębiorstwa wszelkie prawa do spółki przejął Dale, który już wówczas wprowadzał pewne nowatorskie rozwiązania, konsekwentnie rozwijane w późniejszych latach przez Owena, m.in. edukację dzieci zatrudnionych w fabryce (Cole 1965).

na odmienną mentalność, niekiedy wyznanie, co w niedługim czasie stało się przyczyną wielu wewnętrznych konfliktów. Niskie morale prowadziły do pijaństwa, prostytucji i kradzieży. Sytuację pogarszały złe warunki bytowe mieszkańców. Gnieździł się oni w wybudowanych przez Dale'a, w większości w jednoizbowych i pozbawionych urządzeń sanitarnych mieszkaniach. Domostwa były zaniedbane, a ulice pełne nieczystości. Całości dopełniały złe warunki pracy oraz niskie płace, przede wszystkim wśród kobiet i dzieci³.

Reformy Owen rozpoczął od reorganizacji wewnętrznej struktury produkcji i usprawnienia mechanizacji w fabrykach. Kolejny etap objął polepszenie warunków pracy i egzystencji ponad 2000 robotników New Lanark. Do istniejących już budynków mieszkalnych dobudowano piętro, dzięki czemu prawie wszystkie domostwa zyskały dodatkową izbę. Skrócono czas pracy dorosłych z 17 do 10 godzin dziennie, wprowadzono zakaz zatrudniania dzieci poniżej 10 roku życia. Wytyczono nowe chodniki i ulice z rynsztokami, wprowadzono zakaz wyrzucania nieczystości na ulice oraz powołano kontrole sanitarne, co zdecydowanie korzystnie wpłynęło na warunki higieniczno-sanitarne w miejscowości (Cole 1965). Dzięki żyznym glebom i dogodnym warunkom do rozwoju rolnictwa, New Lanark posiadało własne pola uprawne, które zaopatrywały lokalną społeczność w podstawowe produkty. Tę miejsko-wiejską dwoistość osady podkreślały przydomowe działki i ogrody warzywne, będące według Owena synonimem samowystarczalności. Chroniąc interesy robotników, Owen dążył również do stworzenia ustawodawstwa fabrycznego. Pomógł utworzyć lokalny samorząd oraz wprowadził szereg urządzeń patrolnych, m.in. ubezpieczenia robotników, kasy oszczędnościowe i emerytalne oraz spółdzielnie konsumentów. W późniejszych latach, na podstawie jego nowatorskich rozwiązań powstawały pierwsze związki zawodowe oraz spółdzielnie produkcyjne.

Generalnie działalność Owena w New Lanark można podzielić na dwa etapy. Pierwszy okres, obejmujący lata 1800–1813, to sukcesywna praca nad przeobrażeniem przedsiębiorstwa w jeden z naj-

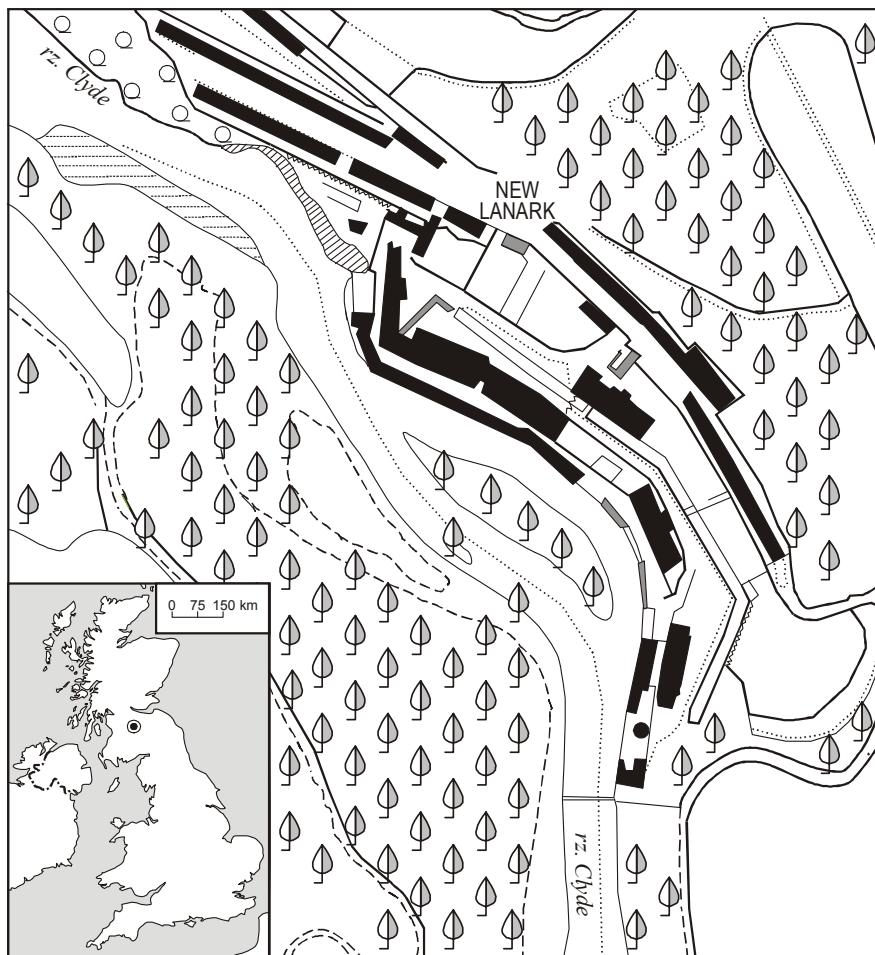
³ W New Lanark zatrudnionych było ok. 400–500 dzieci, formalnie w wieku 7–12 lat, faktycznie jednak w wieku 5–10 lat. Pracowały one po 13 godzin dziennie z 1,5-godzinną przerwą na posiłek. Ich edukacja miała miejsce po godzinach pracy. Przemęczone pracą za dnia i nauką w nocy niejednokrotnie uciekały z New Lanark. Ze względu na ciężką pracę, od najmłodszych lat ich ciała często ulegały deformacjom, powszechne były wypadki i okaleczenia.

większych sukcesów przemysłowych ówczesnej rzeczywistości. Stopniowa modernizacja oraz ulepszanie warunków pracy i życia robotników łączyły się z nowymi inwestycjami. Drugi okres to lata 1813–1825, kiedy Robert Owen narodził się jako utopijny socjalista. Rozpoczął eksplorację natury nowego społeczeństwa przemysłowego, badał przyczyny degradacyjnego wpływu rozwijającego się przemysłu na klasę robotniczą oraz szukał rozwiązań problemu bezrobocia. Był to czas publikacji jego najważniejszych prac *A New View of Society; or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character* (1813), *Report of the County of Lanark...* (1821), w których propagował hasła zdrowego społeczeństwa, podkreślał wagę i znaczenie środowiska, potrzebę współpracy, ale nade wszystko edukacji. Głosił, że człowiek jest wytworem środowiska, a jego charakter jest pochodną warunków, w jakich był on wychowywany. Za główny cel postawił sobie naprawę moralności klasy robotniczej poprzez zmianę ustroju społecznego. W 1814 r. rozpoczął budowę słynnego Institute for the Formation of Characters, którego zadaniem miała być rekonstrukcja podstaw ludzkiego charakteru i społeczno-gospodarczych więzi. Usytuowany w centrum miejscowości instytut obejmował przedszkole, szkołę dla dzieci pracujących w fabryce oraz świetlice dla dorosłych⁴ (Owen 1816). Otwarcie instytutu miało miejsce w 1816 r. – od tego momentu można mówić o pełnym rozwoju edukacji w przedsiębiorstwie (Owen 1972).

Zespół New Lanark objął cztery przędzalnie bawełny, przestronne i dobrze zaprojektowane szeregowe domy dla robotników, imponujący budynek instytutu oraz szkołę. Osiedle rozplanowane zostało na rzucie swoistego „rogala”, wzdłuż zakola rzeki Clyde. Ów plan podzielony został na trzy strefy funkcjonalne. Pierwsza strefa, produkcyjna, zlokalizowana wzdłuż rzeki obejmowała przędzalnie, farbiarnie oraz budynki i urządzenia wykorzystujące energię siły

⁴ Nauczanie w ramach Instytutu było trzystopniowe. Pierwszy etap obejmujący żłobek i przedszkole, przeznaczony był dla dzieci do 6 roku, drugi dla uczniów do 10 roku życia. Na etap trzeci uczęszczała młodzież w systemie wieczorowym. Owen zakładał wspólne wychowywanie dzieci, które powinny być przekazywane do Instytutu w jak najmłodszym wieku. Podkreślał znaczenie aktywności fizycznej w systemie edukacji. Poprzez naukę tańca, śpiewu i gry na instrumentach rozwijał talenty najmłodszych. Uważał, że wiedza powinna być im przekazywana w sposób możliwie najbardziej przystępny. To praktyczne podejście do nauczania było już wcześniej rozpowszechniane m.in. przez Rousseau, Helvétiusa, Godwina, jednak popularność zyskało dopiero w XX w.

wodnej. Równoległe do niej, na zboczu doliny znajdowała się strefa mieszkalna z dominującą zabudową szeregową, podzielona na pięć, częściowo do siebie równoległych ciągów zabudowy, położonych wzdłuż dwóch głównych arterii New Lanark. W części centralnej, pomiędzy strefą produkcyjną a mieszkalną usytuowany został potężny budynek instytutu oraz sąsiadująca z nim szkoła – pełniące funkcje edukacyjne i kulturowe. Dzięki Owenowi New Lanark uzyskało spójną i funkcjonalną formę przestrzenną, będącą kulturową odpowiedzią na wyzwania i potrzeby społeczeństwa przemysłowego (rys. 1).

Rys. 1. Położenie i plan New Lanark z 1896 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ordnance Survey Map of New Lanark*

Mimo braku symetrii, wynikającego głównie z dolinnej rzeźby terenu, rozplanowanie budynków było niezwykle przemyślane. Szerokie ulice i znaczne odległości między budynkami pozwalały, by światło słoneczne docierało do najniższych pięter, nawet w miesiącach zimowych. Całość założenia idealnie wpisała się w topografię terenu. Fizjonomię kompleksu w większości zdominował tradycyjny styl szkockiego budownictwa czynszowego. Głównym materiałem budowlanym był kamień, piaskowiec bądź granit. Przedsiębiorstwo New Lanark funkcjonowało do 1968 r. Z upływem lat wiele elementów infrastruktury uległo zniszczeniu i wymagało licznych prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych. Budynki starannie odrestaurowano i przywrócono im stan z czasów świetności. W 2001 r. New Lanark zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Obecnie stanowi unikalny zespół, będący kompilacją XVIII-wiecznego osadnictwa przemysłowego i urozmaiconego dolinnego krajobrazu rzeki Clyde, zasobnego w spektakularne wodospady, kamienne turnie oraz ciekawe formy terenu (rys. 2).

Rys. 2. New Lanark – widok z lotu ptaka
Źródło: *New Lanark Conversation Trust*

New Lanark nieprzerwanie słynie z eksperymentu Owena, który stworzył w niej modelową społeczność przemysłową i cieszy się żywym zainteresowaniem w kraju i zagranicą.

Robert Owen był jedną z najwybitniejszych, a jednocześnie niezwykle kontrowersyjnych postaci swego pokolenia. Jego celem było stworzenie społecznej i gospodarczej filozofii, mającej naprawić „skutki uboczne” rozwijającego się przemysłu. Oprócz New Lanark poświęcił się jeszcze dwóm eksperymentom w New Harmony (USA, Indiana) i Qweenwood (Południowa Anglia, Hampshire), które jednak przestały istnieć w niedługim czasie po ich realizacji. Zapoczątkował ruch zwany „owenizmem”, który po jego śmierci zyskał sobie wielu zwolenników i kontynuatorów (Donnachie 2000).

Jako działacz, filantrop i utopista Robert Owen jest przedmiotem wielu zagranicznych opracowań. Oprócz licznych biografii (m.in. Podmore 1906), powstały również prace z pogranicza historii, psychologii, socjologii, ukazujące i szczegółowo omawiające jego idee, życie, działalność. Pośród nich zdecydowanie dominują opracowania badaczy brytyjskich, skąd Owen pochodził, i amerykańskich, gdzie również wcielał swoje projekty w życie. Warto wymienić pracę Donnachiego *Robert Owen. Owen of New Lanark and New Harmony* (2000), ukazującą dwa eksperymenty Owena, mianowicie New Lanark i New Harmony oraz uzupełniające ją studium Royle’a (1998), dotyczące dalszego życia Owena i jego kolejnego projektu, jakim było Qweenwood. Ten etap z życia Owena, zwany „radycznym”, obejmujący lata 1830–1840, został szczegółowo zbadany i opisany w książkach autorstwa Harrisona (1969), Thompsona (1966) i innych. Obszernie o myśli ekonomicznej Owena i jego wpływie na owenizm pisał Claeys (1993). Wiele informacji dotyczących jego życia, kariery, zawartych zostało również w opracowaniu Butta (1971). Z kolei działalność Owena w Stanach Zjednoczonych została szczegółowo zbadana przez Bestora (1950), Arndta (1978, 1995) i innych badaczy, podejmujących zagadnienia utopijnych społeczności w Ameryce.

Rozwijający się w Wielkiej Brytanii socjalizm utopijny odegrał ogromną rolę w uświadomieniu istniejących napięć społecznych. Zwracał uwagę na przyczyny nasilających się strajków i konsolidował ludzi wokół powyższych problemów. Owen swoje projekty rozwijał w kraju o najbardziej rozwiniętej produkcji kapitalistycznej i pod wrażeniem zrodzonych przez nią przeciwności. Dążył do zniesienia różnic klasowych i stworzenia idealnego społeczeństwa w idealnym

otoczeniu. W efekcie powstała społeczno-urbanistyczna utopia, zakładająca całościową, pożądaną wizję organizacji życia lokalnej społeczności. Oprócz Owena wielu innych reprezentantów socjalizmu utopijnego snuło wizje idealnych ustrojów społecznych, wplatając w nie nowatorskie rozwiązania architektoniczne i przestrzenne. Niestety, mimo wielu ambitnych projektów, jedynie nieliczne udało się zrealizować w całości. Większość uległa znacznej modyfikacji, bądź na zawsze pozostała w sferze zamysłów swych twórców⁵. Niemniej jednak te, które doczekały się realizacji, na ogół trwale wpisały się w otaczający krajobraz, stanowiąc obecnie kulturową spuściznę minionych pokoleń i świadectwo dążeń człowieka do idealnego porządku świata.

Literatura

- Arndt K.J.R., 1978, *A Documentary History of the Indiana Decade of the Harmony Society 1814–1824*, Vol. 2, 1820–1824, Indiana Historical Society, Indianapolis.
- Arndt K.J.R., 1995, *George Rapp's Re-Established Harmony Society: Letters and documents of the Baker-Henrici Trusteeship 1848–1868*, New York.
- Bestor A.E., 1950, *Backwoods Utopias*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Butt J. (ed.), 1971, *Robert Owen: Prince of Cotton Spinners*, David & Charles, Newton Abbot.
- Calvino I., 2005, *Niewidzialne miasta*, Collegium Columbinum, Kraków.
- Claeys G. (ed.), 1993, *Selected Works of Robert Owen in 4 volumes*, Pickering, London.
- Cole G.D.H., 1965, *The Life of Robert Owen*, Routledge, London.
- Donnachie I., 2000, *Robert Owen. Owen of New Lanark and New Harmony*, Tuckwell Press, East Linton.
- Harrison J.F.C., 1969, *Robert Owen and the Owenites in Britain and America*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Kopaliński W., 2000, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- Owen R., 1813, *A New View of Society; or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character*, Cadell & Davies, London.
- Owen R., 1816, *An Address to the Inhabitants of New Lanark*, Hatchard, London.

⁵ Miasta, które nigdy nie wyłoniły się spoza projektów, określane są mianem miast niewidzialnych (Calvino 2005).

- Owen R., 1821, *Report to the County of Lanark of a Plan for relieving Public Distress*, Glasgow University Press, Glasgow.
- Owen R., 1972, *A New View of Society; or, Essays on the Formation of the Human Character Preparatory to the Development of a Plan for Gradually Ameliorating the Condition of Mankind by Robert Owen (1816)*, Longman, London.
- Podmore F., 1906, *Robert Owen. A biography*, Allen & Unwin, London.
- Royle E., 1998, *Robert Owen and the Commencement of the Millennium: Study of the Harmony Community*, Manchester University Press, Manchester.
- Thompson E.P., 1966, *The Making of the English Working Class*, Vintage Books, New York.